

НАВОИЙ ПОЭТИКАСИДА АРАБИЗМЛАР ВА УЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Мадаева Мўътабархон Амануллаевна

*Ўзбекистон халқаро исломишунослик
академияси “Араб тили ва адабиёти
ал-Азҳар” кафедраси доценти в.б., филология
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация:

Мазкур мақолада XV аср Марказий Осиё адабий муҳити, хусусан, араб ва форс тилларининг илмий-адабий тил сифатидаги ўрни ҳамда Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тилини юксалтиришдаги хизматлари ёритилган. Муаллиф “Хамса” таркибидаги “Сабъаи сайёр” достони мисолида асарнинг композицион тузилиши, бадиий хусусиятлари ва сюжет қурилишига алоҳида эътибор қаратади. Шунингдек, мақолада мазкур дostonда қўлланган арабизмларнинг лексик-семантик хусусиятлари, уларнинг поэтик матндаги вазифаси ва маъно кенгайиши масалалари таҳлил қилинган. Арабча ўзлашмаларнинг ўзбек тилидаги грамматик ва семантик ассимиляцияси, уларнинг туркий ва форсий элементлар билан ўзаро муносабати илмий жиҳатдан асослаб берилган. Тадқиқот натижалари Навоий ижодидаги арабизмларни ўрганиш орқали ўзбек адабий тилининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнларини чуқурроқ англаш имконини беради.

Калит сўзлар:

Алишер Навоий, Сабъаи сайёр, Хамса, арабизмлар, лексик-семантик таҳлил, композиция, ўзбек адабий тили, тил алоқалари, семантик кенгайиш, бадий услуб, поэтика, форс ва араб тиллари, ўзлашма сўзлар.

Ўрта Осиёда XV асрда араб тили, форс тили адабий илмий тил ҳисобланган. Шу даврларда ижод қилган олимлар қай миллат вакили бўлмасин шу икки тилда асарлар ёзар эдилар, гарчи Мирзо Улуғбек саройида шоир Саккокий шеърлари ўзбек тилида бўлиб кўпчилик тингловчиларга завқ бағишлаган бўлишига қарамай ўзбек тили ва унинг поэзияси эътибордан йироқ эди. Аста секинлик билан ўзбек адабиёти Навоийнинг етакчилиги, шижоати билан унинг яратган асарлари, санъат намуналари асносида юқорига кўтарила бошлади. Навоий асарлари билан ўзбек адабиёти юксала бошлади. Шу даврда Навоий буюк “Хамса” достонини яратди. Низомий ва Хисрав Дехлавий билан мусобақа тариқасида ёзилган “Хамса” беш достондан иборат бўлиб 50 минг мисрага яқин шеърни ўзида мужассам этган. “Хамса” даги “Сабъаи сайёр” достони бошқа достонлардан фарқли қолиплаш услубидан фойдаланилиб, етти мусофирнинг етти ҳикояти баён этилади. [1.72]. Шунинг учун “Сабъаи сайёр” ҳақида сўзлаганда энг аввал унинг гўзал ва мароқли композициясини айрим равишда кўрсатиб ўтиш керак. Бу достон ўзининг равон услуби, рангдор тили ва кишини қойил қолдирадиган чуқур маъноли ташбеҳлари, истиоралари ва ҳикматли мисралари билангина эмас, балки фавқулудда маҳорат билан ишланган композицияси билан ҳам ўқувчини хайратда қолдиради[1.73]. Ушбу достон Баҳром ва Дилором тарихини баён қилиш билан дарвешлар сўзлаб берган ҳикоятлар асосида Шарқда машҳур бўлган афсона, ривоятлар баён этилади. Бир ривоят воқеасида бошқа ривоят

ҳикоя қилинади. Асарнинг охирида баён қилинаётган воқеа дастлабки воқеа билан боғланган ҳолда яқунланади. Баҳром Гўрнинг ҳарбий юришлари, ишқий саргузаштлари турли халқлар фольклори ва адабиётида Баҳром Гўр образи билан боғлиқ афсона, ҳикоя ва дostonлар жуда кенг тарқалган бўлиб, Баҳромнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар Эрон шоҳлари тарихига бағишланган “Сияру мулук ил-фурс”, “Тарихи табарий”, “Тарихи мулуки аҷам” асарларида батафсил келтирилган [2.5].

“Сабъаи сайёра” шеър билан ёзилган асосан мустақил ва шу билан бирга ягона идея ипига чизилган етти гўзар ҳикоядан иборат бўлиб, ўрта аср романининг энг порлоқ намуналаридан биридир. Унда Навоийнинг ҳам шоирлик ва ҳам ҳикоянавислик соҳасидаги гениал қобилияти яққол кўринади.

Дostonнинг традицион муқаддимасида сўз таърифи, сочма-тизма масаласи, маснавий устодлари мадҳидан кейин шоир “Сабъаи сайёра”нинг яратилиши сабабини баён қилувчи алоҳида боб ажратади. Унда бу улuf дostonни ёзишга қандай киришганини, бу тўғрида ўзининг план ва идеяларини айтиб ўтади. Гўё Навоий тушида етти ажойиб қаср ва унинг ичида етти гўзал кўрган, бу гўзаллардан афсоналар тинглаган. Унга дуч келган нуроний чол бу кўрган эшитганларининг маъносини тушунтириб, уларни дoston қилиб ёзишга ундаган. Навоий уйғониб бу тушнинг таъбирини суриштиради. Таъбирчи бу тушида кўрганларини дoston қилиб ёзишини тавсия қилади. Бундан сўнг шоир яна сўзни Низомий ва Хусрав Дехлавийларга буриб, уларни ўз “Хамса” ларининг тўртинчи дostonини ёзиш муносабати блан мақтайди ва камчиликларини кўрсатади. Ўзининг бу дostonини ёзиш ниятини ва бунинг қийин бўлишига қарамай муваффақият қозонишига умид боғлаганини билдириб ўтади [8.152].

“Сабъаи сайёр” достони ўзида жуда кўп арабча сўзларни мужассам этган. Араб сўзларининг байтларда, мисраларда фойдаланилиши, ўзгача маъно бериши лексик-семантик жиҳатидан талқин қилиш уларнинг мазмун ва шакл беришини изчил ўрганиш филология соҳасида муҳим илмий аҳамият касб этади. Чунки Алишер Навоий ижодидаги арабизмларни лексик-семантик жиҳатдан ўрганиш XV аср охирларида ўзбек адабий тилнинг лексик таркиби, бошқа хос жиҳатларини ёритиб бериш имконини беради. Бунда поэзиянинг турли хил йўналишлари, бадий мавқеъи, бошқа турк, форс сўзлари билан бирга келгандаги мазмуни уларни ўзаро муносабати ва вазифалари муҳим ҳисобланади.

حیلى كردون صفت لیغ ایلا دیلار خصمی غه یكجهت لیغ ایلا دیلار [2.43]

Хайли гардун сифатлиғ айладилар,

Хасмиға якжиҳатлиғ айладилар. [3.75]

Бинобарин, ўзбек тили ривожланиши тарихида арабча ўзлашмалар ўрта асрлардаёқ сезиларли грамматик ассимиляцияга учради, кейинчалик унинг нисбатан тўлақонли бирлиги сифатида янги тил материали доирасида ривожланиш жараёни содир бўлди. Арабча сўзларнинг кириб келиши ўрта асрлар жамияти ҳаётининг барча соҳаларида содир бўлди. Араб лексемалари ўзбек тилининг ёрдамчи феъл лексемалари ёрдамида мураккаб феъл шакллар ҳосил қилади. Арабизмлар семантикасини ўзгартириш масалалари ҳам компонент ва қиёсий таҳлил усулида ўрганилди. Арабизмлар семантикасидаги ўзгаришлар семантик кенгайиш, семантик торайиш, аслиятдан семантикани олиб ташлаш, аслият семантикасига қарама-қарши қўйиш орқали содир бўлади [9]. Бунга “Сабъаи сайёр” достонида келтирилган бир ўзакли сўзларни мисол қилиш мумкин.

Бўлса ул чаҳда нечаким сокин,

Қочмоғи бўлмағай анга мумкин.

Мазмуни: унда гуноҳкор кишиларни ҳибс қиладиган бўлсалар, чоҳнинг ичидан ҳеч қачон ҳеч ерга қочиб қутилиши мумкин эмас эди [4.436].

Ю

қоридаги икки мисрани талқин қиладиган бўлсак, биринчи мисрада ساكن - пасайтириш, секинлаштириш маъносида келса, иккинчи мисрада ساكن сўзи “турувчи, шу ерда бор” деган маънони англатяпти. Эътиборли жиҳати шундаки, бир ўзакли сўзни семантик кенг маънода қўллаш услуби намоён бўляпти.

У.Вайнрах биринчилардан бўлиб “тил алоқалари” атамасига илмий таъриф берди. Олимнинг таъкидлашича, икки ёки ундан кўп тиллар бир шахс томонидан навбатма-навбат ишлатилсагина улар истеъмомда бўлади [5.22]. Алишер Навоий ёшлигидан форс-тожик тилида адабиётлар ўқиб катта бўлган, унинг тилларга бўлган қизиқиши араб тилини ўрганишга етаклайди. Ислом динига бўлган эътибор, Қуръони каримни ёд олиши, ўз асарларини диний эътиқод билан бойитгани, оят ва ҳадисларни кўп ўқиб араб илмини чуқур ўзлаштирганини англатади. Чунки Навоий ўз асарларида соф араб сўзларини ўз ўрнида қўллаб асарга безак берган ва араб сўзларининг ўзбек сўзлари билан бирга ишлатиб ўз ўрнида ўзбек тилини арабий ўзлашмалар билан бойитган. А.К.Боровков “Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси” деб номланган илмий тадқиқотида Навоийнинг ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва унинг ривожланишидаги хизматларини баён қилиб, XV асрдаги ўзбек адабий тили Навоий ишлатган арабий, туркий ва форсий сўзлар билан бирмунча бойиганини таъкидлаган [6.97]. Дарҳақиқат, “Сабъаи сайёр”

достонида фойдаланилган арабча сўзлар билан ўзбекча сўзларни бир бирига боғлаб ўзига хос композиция яратган.

مستمع بولسا عرض ايتى انى ميني ديرلار جهان ايلي ماني

كوب بيليك بر لا خاطر يم معمور ليك تصوير ايللا بولوب مشهور [2.48]

Мустамиъ бўлса арз этай они,

Мени дерлар жаҳон эли Моний. [3.84]

Мазмуни: Мени эшитишни лозим кўрсалар, арзимни баён этайин, мени бутун халқ Моний деб атайдилар, хотирам кўп билимлар билан бойиган бўлса ҳам, рассомлик билан дунёга машҳур бўлдим".

Аслини олгандан шоир араб сўзларини ўрнига ўзбек сўзларини қўллаши мумкин эди, лекин қофия, мазмун жиҳатидан маънонинг тўлиқ бериш йўлини арабизм орқали ифодалаб байтларни санъат даражасига кўтарган. Навоий араб тилини мукамал билиши унинг ижодига яна хуснкор ноодатий услуб билан ёзилган байтларида акс этган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тўхтасин Жалолов. “Хамса” талқинлари. - Тошкент: Гафур Ғулом, 1968.
2. عليشير نوايي. خمسة. سبعة سيار. طيار لاوچي پارسا شمسييف. تاشكينت - 1956، 208 صحيفه
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ўнинчи том. - Тошкент: Фан, 1992.
4. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Насрий баёни билан. - Тошкент: Гафур Ғулом, 1991.

5. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования.
- Киев: «Высшая школа», 1979.
6. Боровков А.К. Алишер Навои как основоположник узбекского
литературного языка. Алишер Навои. – М.-Л., 1946.
7. Алибек Рустамов. Сўз хусусида сўз. - Тошкент: Ёш гвардия, 1987.